

**ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ**

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ι. ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ / Θεολόγος Καθηγητής

ΔΕΑ Εκκλησιαστικής Ιστορίας ΑΠΘ / Δρ. Θεολογίας ΑΠΘ

E-mail: gze11@otenet.gr / akalamatas@sch.gr

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ, (1994), «Επιστροφή στις πηγές» & «Ο τόπος και η ιστορία του»,
στο: *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Εστία, σσ. 120-137, 308-313

«Ο Χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία», σσ. 120-123.

«Ο Χριστιανισμός και οι Έλληνες», σσ. 124-128.

«Η έξοδος από το μηδενισμό», σσ. 129-133.

«Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», σσ. 133-137.

«Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός», σσ. 308-313.

Α'

· *Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ σημερινὴ κοινωνία.*

Ἄκουει κανεὶς πολὺ συχνά, στὴ σημερινὴ Ἀθήνα, πικρὲς συζητήσεις πού ἔχουν ὡς θέμα τῆ διαφθορὰ τῆς κοινωνίας μας. Τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἐκδηλώνεται συνήθως, γύρω στὸ ζήτημα αὐτό, μιὰ σπάνια ὁμοφωνία. Κανεὶς δὲν φαίνεται νὰ ἀμφισβητεῖ κατ' ἀρχὴν τὸ γεγονός ὅτι οἱ κοινωνικὲς μας τάξεις καὶ οἱ θεσμὸί μας παρουσίασαν, τὶς τελευταῖες δεκαετίες, συμπτώματα ψυχικῆς διαφθορᾶς, ὁλοένα περισσότερο αἰσθητά. Αὐτὸ ἰσχύει ἐξ ἴσου γιὰ τὸ δημόσιο βίο μας καὶ γιὰ τὴν κρατικὴ μας ὀργάνωση, γιὰ τὸν τρόπο σταδιοδρομίας καὶ κοινωνικῆς προβολῆς τῶν ἀτόμων, γιὰ τὶς οἰκονομικὲς συναλλαγές, γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ, γιὰ τὶς ἔρωτικὲς σχέσεις.

Ἄν θελήσουμε νὰ ἀναλύσουμε κάπως τὸ φαινόμενο, καταλήγουμε στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ κοινωνία μας — τουλάχιστο μὲ τὴ μορφὴ πού τείνει νὰ πάρει στὴν πρωτεύουσα — φαίνεται νὰ στερεῖται ἀπὸ ἓνα σταθερὸ κριτήριον πού θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ξεχωρίζε τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ. Θαρρεῖ κανεὶς ὅτι ἔλλειψε ἀπὸ τὴ συλλογικὴ τῆς συνείδηση ἡ χρυσὴ ἐκείνη γραμμὴ τῶν στερεῶν καὶ ἀκμαίων κοινωνικῶν ὀργανισμῶν πού βοηθεῖ τὰ μέλη τους νὰ νιώθουν τί ἐπιτρέπεται ἠθικὰ καὶ τί δὲν ἐπιτρέπεται — ἀνεξάρτητα, μάλιστα, ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ ποινικοῦ νόμου — νὰ ξέρουν ὡς ποῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ φτάσει ἐπιδιώκοντας τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἀτομικῶν του ἀπολαύσεων καὶ φιλοδοξιῶν, ποιοὺς ἀνθρώπους ὀφείλει νὰ ἐκτιμᾷ καὶ σὲ ποιοὺς νὰ μὴ δίνει τὸ χέρι.

Ἡ συζήτηση αὐτὴ τείνει πάντα νὰ ξεσκαπᾷ τὰ αἷτια τοῦ φαινομένου καὶ τοὺς ὑπευθύνους. Φταίει, σὰς λένε, τούτῃ ἡ ἐκείνη

ἡ πολιτικὴ, ἢ, γενικότερα, φταίει ἡ ἡγεσία τοῦ τόπου πού δὲν εἶναι πιὰ ἱκανὴ νὰ προσφέρει, μὲ τὶς πράξεις τῆς, ζωντανὰ παραδείγματα ἀνώτερου ἤθους πού νὰ φρονηματίζουν τὸ πλῆθος. Φταίει, σὰς λένε ἀκόμα, ἡ ἐκπαίδευση ἢ ἡ Ἐκκλησία, πού δὲν ἐκπληρώνουν τὸν προορισμὸ τους, ἢ τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον. Εἰλικρινέστερο ἴσως θὰ εἶταν νὰ λέγαμε πὼς φταῖμε ὅλοι, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, σὰν ὑπεύθυνα μέλη ἑνὸς συνόλου. Ἄλλὰ καὶ πάλι, νομίζω, δὲν θὰ ἐξαντλούσαμε τὸ θέμα, γιὰτι ὅλα αὐτά, ἂν τὰ ἐρευνήσουμε, θὰ δοῦμε πὼς δὲν εἶναι πρῶτες αἰτίες. Πιστεύω πὼς κάπου ἄλλοῦ βρίσκεται, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό, ἡ πρώτη αἰτία.

Ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες, ἡ κοινωνία μας ὑπῆρξε χριστιανικὴ, μὲ σπουδαῖες, βέβαια ἐλλείψεις, ἀσυνέπειες καὶ ἀντινομίες. Παρ' ὅλα ὅμως ὅσα μπορεῖ κανεὶς νὰ τῆς καταμαρτυρήσει, εἶναι γεγονός πὼς ὁ Χριστιανισμὸς τῆς εἶταν ζωντανὸς καὶ πὼς τῆς πρόσφερε ἀνεκτίμητες ἐσωτερικὲς ἐνισχύσεις: τὴν παρηγοριὰ τῆς ψυχῆς ἐμπρὸς στὸ χάος τοῦ θανάτου, τὴ λύτρωση ἀπὸ τὴν ἀγωνία τῆς ματαιότητος καὶ τῆς ἐγκατάλειψης πού κατέχει ὀρμέμφυτα τὸν ἄνθρωπον σὰν ἀτενίζει τὸ ἄγνωστο τοῦ κόσμου καὶ, σὲ συνάρτηση μὲ αὐτά, ἓνα σταθερὸ ἠθικὸ κανόνα, ἓνα καθαρὸ ξεχώρισμα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἀπάνω σὲ τέτοιες βάσεις, ἡ κοινωνία μας ἔζησε, ψυχικὰ ἀκλόνητη, κάπου δύο χιλιάδες χρόνια, παρὰ τοὺς ἀκατάπαυστους κλυδωνισμοὺς τῆς Ἱστορίας. Στὸν αἰῶνα μας εἶναι γεγονός, πού δὲν ἔχει νόημα νὰ τὸ κρατοῦμε μυστικὸ, ὅτι τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα ὑποχώρησε πολὺ σημαντικὰ, ὅσο καὶ ἂν διατηροῦνται, καὶ μάλιστα μὲ ὑπερβολικὴ κάποτε ἀδιαλλαξία, τὰ ἐξωτερικὰ σχήματα τοῦ πατροπαράδοτου τυπικοῦ. Ἀπὸ μέσα, οἱ ψυχικὲς βάσεις δὲν εἶναι πιὰ ἐκεῖνες πού εἶταν.

Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ μεταβολὴ δημιούργησε, σὲ μεγάλα στρώματα τῆς κοινωνίας μας, ἓνα κενὸ τῆς ψυχῆς, πού ἴσως οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς νὰ μὴν τὸ ἔχουν ἀκόμα συνειδητοποιήσει καθαρὰ. Ὡστόσο, τὸ κενὸ εἶναι ἐκεῖ καὶ οἱ συνέπειές του γέμισαν τὴν κοινωνικὴ μας ζωὴ: ὄχι μόνο ὁ ἀνηθικισμὸς καὶ ὁ κυνισμὸς πού παρα-

τηρούμε τριγύρω μας σε κάθε βήμα, αλλά και τὸ ἄγχος τοῦ ἀνθρώπου ἐμπρὸς στὸ φάσμα τοῦ θανάτου, ἄγχος ποὺ γυρεύει ἐξάλλα ἀντισταθμίσματα στὸν ἀρριβισμό, στὴν κοινωνικὴ ἐπίδειξη, στὸ πάθος τῆς ὑλικῆς δύναμης, σὲ ὅ,τιδήποτε μᾶς μεθᾶ καὶ μᾶς βοηθεῖ νὰ ξεχνοῦμε.

Οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς γενεᾶς μας δὲν ἔχουν πιά τὴν εὐκόλη ὑπεροψία ποὺ εἶχαν ἀρκετοὶ παλαιότεροι ἀπέναντι στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται σὲ καμιὰ διάθεση συμβιβασμοῦ οὔτε σὲ ἔλλειψη πνευματικῆς ἐνημερότητας. Ὅφειλεται σὲ ἀμηχανία καὶ σὲ κάποιον δέος. Εἶδαμε αὐτὸ τὸ κενὸ — ποὺ εἶταν, ἄλλοτε, ὑπόθεση ποὺ ἀφοροῦσε λίγα τυραννισμένα, σκεπτόμενα ἔθνη — νὰ ἀπλώνεται τώρα σὲ ὀλόκληρες μάζες καὶ δὲν βρήκαμε μὲ τί νὰ τὸ γεμίσουμε. Γι' αὐτὸ γίναμε μετρίφρονες καὶ μιλοῦμε σὲ χαμηλότερο τόνο ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέρους μας. Δὲν ἔχουμε πιά ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν μεγαλορρημοσύνη καὶ γιὰ ὑπέρμετρες πνευματικὲς ἐπιδιώξεις ποὺ δὲν καταλήγουν πουθενά.

Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν μιὰ κοινωνία μπορεῖ νὰ πορευέται ἔτσι ἐπ' ἀπειρον, χωρὶς ψυχικὸ καὶ ἠθικὸ ἔρμα. Ὡς ἓνα σημεῖο, γιὰ περιορισμένο διάστημα χρόνου, εἶναι δυνατὸ νὰ τῆς προσφέρουν μιὰν ὀμαδικὴ ἱκανοποίηση οἱ φλογισμένες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδεολογίες τοῦ αἰῶνα, οἱ ποικίλες ὀψεις τοῦ ἐθνικισμοῦ ἢ οἱ μεγάλοι μαρξιστικοὶ πειραματισμοί. Μποροῦν ὅμως τὰ κινήματα αὐτὰ νὰ τῆς δώσουν μιὰ βαθύτερη καὶ πάγια λύτρωση; Ἡ μήπως, στὴν οὐσία τους, δὲν εἶναι τὰ κινήματα αὐτὰ τίποτα ἄλλο παρὰ ὄργανα καὶ μέσα γιὰ νὰ λυθοῦν πρόσκαιρα ἱστορικὰ προβλήματα; Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι, πέρα ἀπὸ τὰ τρέχοντα προβλήματα, ἐθνικὰ, κοινωνικὰ, οικονομικὰ — ὅταν λυθοῦν καὶ ἂν ὀριστικὰ λυθοῦν — ὁ ἄνθρωπος θὰ βρεθεῖ πάλι μόνος καὶ γεμάτος ἀγωνία μέσα στὸ χάος, ἐμπρὸς στὸ θάνατο ποὺ τὸν περιμένει.

Οἱ περιώνυμες φιλοσοφίες τοῦ παρελθόντος κατόρθωσαν, ἀνέκαθεν, νὰ στηρίξουν καὶ νὰ τονώσουν ψυχικὰ περιορισμένους, διαλεχτοὺς ὀμίλους. Ἀποτάθησαν, σχεδὸν ἀποκλειστικά, σὲ προικι-

σμένους ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν ἰδιαίτερη κλίση καὶ ἀφοσίωση στὰ πράγματα τοῦ πνεύματος, σὲ μιὰ διανοητικὴ ἀριστοκρατία. Ἀσφαλῶς δὲν πρόσφεραν ποτὲ μιὰ πνευματικὴ σωτηρία στὰ πλήθη. Οἱ μικρές, ἐξάλλου, φιλοσοφίες τοῦ καιροῦ μας δὲν ἔδειξαν ὡς σήμερα ὅτι εἶναι ἱκανὲς νὰ σώσουν κανέναν. Τὰ πλήθη ὅμως, ἀσυνείδητα, περιμένουν κάποια μηνύματα ποὺ θὰ τὰ βοηθήσουν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ ἄγχος καὶ ἀπὸ τὴ σύγχυση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ.

Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐκπλαγοῦμε ἂν δοῦμε, στὸ μέλλον — ἐμεῖς ἢ οἱ διάδοχοί μας — μιὰ ξαφνικὴ ἀναγέννηση τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος. Ἴσως μάλιστα νὰ ἐκδηλωθεῖ πῶς δυνατὴ ἐκεῖ ποὺ κανεὶς λιγότερο τὴν περιμένει, στὶς χῶρες τοῦ κομμουνισμοῦ. Τίποτα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκλείουμε, ὅταν πλησιάζουμε τὰ θέματα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Ναζωραῖος ἄγγισε χορδές, ἀποκρίθηκε σὲ ἐρωτήματα, θεράπευσε ψυχικὲς ἀνάγκες, ποὺ συμμετέχουν στὴν αἰωνιότητα τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους. Οἱ λαοὶ ποὺ δοκίμασαν αὐτὴν τὴν ἀστείρευτὴ πηγὴ παρηγορίας καὶ ἐλέους δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ τὴν ξεχάσουν ποτὲ ὀριστικά.

Χριστούγεννα 1958

Ὁ Χριστιανισμός και οἱ Ἕλληες.

Ὁ Χριστιανισμός παρουσιάστηκε στὴν Παλαιστίνη σὰν μιὰ Καλὴ Εἰδηση (Εὐαγγέλιον) ποὺ ἀφοροῦσε τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία και τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων, μέσα στὰ πλαίσια τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας. Ἀπὸ πουθενὰ δὲν ἐξάγεται ὅτι εἶχε τὴν πρόθεση νὰ ἀνατρέψει αὐτὴν τὴ θρησκεία και νὰ τὴν ἀντικαταστήσει. Τουναντίο, ἐρχότανε νὰ ἐκπληρώσει τὶς προφητεῖες τῆς, δηλαδὴ νὰ τὴ δικαιοῦσει.

Γρήγορα, ὡστόσο, ὁ ἀσυγκράτητος πνευματικὸς δυναμισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνσαρκωμένος ἀπὸ τὸν Παῦλο, τὸν ὥθησε νὰ ξεπεράσει τὰ θρησκευτικὰ και κοινωνικὰ σύνορα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ και νὰ χυθεῖ στὸν ἐξω κόσμο. Ὁ ἐξω κόσμος εἶχε ἡ μεγάλη, ἀνθηρὴ, καλλιεργημένη ἑλληνιστικὴ κοινωνία ποὺ ἀπλωνότανε κι ἔδινε τὸν τόνο τῆς ζωῆς σ' ὅλην τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐκεῖ, στὴ Συρία, τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴ Μακεδονία, τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, ὁ Χριστιανισμὸς ἀνακατώθηκε με τοὺς Ἕλληες και τοὺς ποικίλους ἑλληνίζοντες πληθυσμοὺς, προσαρμόστηκε ἀβίαστα στὸ οἰκουμενικὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ και συνειδητοποίησε τὸ δικὸ του βαθύτερο και ὀριστικὸ χαρακτῆρα. Ἐπαψε νὰ εἶναι ἐνδοεβραϊκὴ ὑπόθεση, και ἔγινε θρησκεία πανανθρώπινη, σύμφωνα με τὴν ἐντολὴ ποὺ τοῦ εἶχε δοθεῖ ἀρχικῶς: «Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη».

Οἱ Ἑβραῖοι δὲν θέλησαν ἢ δὲν μπόρεσαν νὰ τὸν ἀκολουθήσουν. Τὸν ἀποκήρυξαν και τὸν κατάρτεξαν σὰν αἵρεση σκανδαλώδη και σὰν προδοσία τῶν πατριῶν. Τὸν ἀπόκοψαν ριζικὰ ἀπὸ τὸν ὄργανισμό τους, σὰν ἄρρωστο μέλος, και κλείστηκαν ἀκόμα πιὸ σφιχτὰ στὸν ἐθνικοθρησκευτικὸ ἐγωκεντρισμὸ τους. Ὁ Χριστιανισμὸς βρῆκε στὸν ἑλληνόφωνο κόσμο τὴ βάση ποὺ τοῦ εἶταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ, νὰ ἀναπτυχτεῖ και νὰ ἀκτινοβολήσῃ στὴν Οἰκουμένη. Ἐκαμε, κατὰ ἕναν τρόπο, ἐπίσημη γλώσσα του τὴν ἑλληνικὴ και υἱοθέτησε, ὡς ἕνα σημεῖο, τὶς μεθόδους τοῦ στοχασμοῦ

τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληες τὸν παραδέχτηκαν, θεώρησαν μάλιστα πῶς τὸ νέο πνεῦμα εἶταν πιὰ δικὸ τους, πῶς αὐτοὶ εἶταν οἱ κύριοι φορεῖς και οἱ αὐθεντικοὶ ἐρμηνευτὲς του, ὁ κατ' ἐξοχὴν «ὀρθόδοξος» λαός, ὁ προορισμένος νὰ συνεχίσει τὴν ἐντολὴ και νὰ μεταδώσει τὴν Καλὴν Εἰδηση στὰ ἄλλα ἔθνη — ὅπως και τὴ μετάδωσε ἀργότερα στοὺς λαοὺς τοῦ Αἴμου και τῆς Ρωσίας.

Ἡ προσχώρηση τῶν Ἑλλήνων στὸ νέο πνεῦμα δὲν εἶταν ὁμῶς ἀπλὴ ὑπόθεση. Ἐφερε, καθὼς εἶταν ἀναπότρεπτο, μιὰ βαθύτατη ἀναστάτωση σ' ὅλη τὴν πνευματικὴ τους ζωὴ, ποὺ τὴν εἶχαν διαπλάσει, ἀπὸ αἰῶνες, δημιουργίες ἀθάνατες και διδασκαλίες με ἀσύγκριτη αἴγλη και γοητεία. Γιὰ τοὺς Ἕλληες, στὸ ἐξῆς, τὸ μεγάλο πνευματικὸ πρόβλημα εἶταν νὰ βροῦν ἕναν τρόπο νὰ συνδυάσουν, και μάλιστα νὰ συνταυτίσουν, τὴν πνευματικὴ παράδοση τοῦ πολιτισμοῦ τους — ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἤθελαν νὰ παραιτηθοῦν — με τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθεια τῆς νέας θρησκείας και με τὴν ἠθικὴ τῆς ἀγάπης ποὺ αὐτὴ ἔφερνε στὸν κόσμο. Ἐπιστράτευσαν, πρὸς αὐτὸν τὸ σκοπὸ, ὅλη τους τὴν πείρα και τὴ σοφία και χάρισαν στὸν πολιτισμένο κόσμο ἄλλον ἕνα μεγάλο αἰῶνα πνευματικῆς ἀκμῆς, τὸν τέταρτο μετὰ Χριστό. Μιὰ σύνθεση τοῦ ἑλληνικοῦ και τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος πραγματοποιήσαν οἱ περιώνυμοι συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἄνθρωποι με βαθιὰ ἑλληνικὴ παιδεία, ποὺ δύο μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Μέγας Βασίλειος και ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, εἶχαν σπουδάσει στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα, προτοῦ κλείσουν οἱ ἀνώτερες σχολὲς ποὺ συνέχιζαν ὡς τότε ἀδιάκοπα τὴν παράδοση τοῦ κλασικισμοῦ.

Ἔτσι διαμορφώθηκε ἱστορικὰ τὸ ἑλληνικὸ χριστιανικὸ πνεῦμα, ποὺ συνηθίσαμε νὰ τὸ ἐπικαλούμαστε συχνὰ — πιὸ συχνὰ και πιὸ πρόχειρα ἀπὸ ὅ,τι ἀρμόζει. Με τὴν τάση, μάλιστα, πρὸς τὴν εὐκολία και πρὸς τὴν πνευματικὴ ὀκνηρία ποὺ χαρακτηρίζει πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις μας, νομίζουμε ὅτι ἀρκεῖ ἡ ἐπίκληση τοῦ «ἑλληνοχριστιανικοῦ» γιὰ νὰ λύσουμε ὅλα μας τὰ πνευματικὰ ζητήματα και γιὰ νὰ ἀποστομώσουμε κάθε ἰδεολογικὸν ἀντίπαλο. Ἀ-

σφαλῶς, εἶναι μεγάλο λάθος νὰ φανταζόμαστε πὼς τὸ ἑλληνικὸ χριστιανικὸ πνεῦμα εἶναι κάτι ποῦ διατυπώθηκε μιὰ γιὰ πάντα καὶ ποῦ παραμένει στὶς βιβλιοθηκὲς μας στατικὸ καὶ ἀναλλοίωτο στοὺς αἰῶνες. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶναι σύνθεση ποῦ τὴν ἀποτελοῦν στοιχεῖα ζωντανὰ καὶ μάλιστα «ζέοντα», ποῦ ὀλοένα κινιοῦνται καὶ ἀκολουθοῦν συνθήκες ἐξελισσόμενες. Εἶναι, δηλαδή, κάτι ποῦ πρέπει κάθε ἐποχὴ νὰ ἀγωνίζεται νὰ τὸ ἀναπροσαρμόσει στὴ ζωὴ τῆς καὶ στὴν ἐμπειρία τῆς.

Πέρασε, ἐξάλλου, ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ σκέψη ἀπὸ ἱστορικὲς φάσεις πολλές, ὅπου ἄλλοτε ἡ σύνθεση ἔγερνε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ καὶ ἄλλοτε πρὸς ἐκείνην τοῦ κλασικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἐνῶ ἄλλοτε πάλι ἰσορροποῦσε ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ἀκραῖα συστατικά τῆς. Γνώρισε καὶ ἐσωτερικὲς κρίσεις δεινές. Τέτοια ἡ πνευματικὴ κρίση τοῦ 14ου αἰῶνα, ποῦ τὴν ἐξέφρασε ἡ πολύχρονη ἀντιδικία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τοῦ Βαρλαάμ, κρίση ποῦ μὲ πολλὴν κόπο κατόρθωσαν νὰ υπερνικήσουν ἀλλεπάλληλες Σύνοδοι. Ἀκόμα βαθύτερη καὶ ἐντονώτερη ἡ κρίση τοῦ 15ου αἰῶνα, ποῦ ἐκδηλώθηκε μὲ τὴ σύγκρουση τοῦ Γρηγορίου Γενναδίου καὶ τοῦ Πλήθωνος Γεμιστοῦ. Δὲν ξέρει κανεὶς ποιὲς μπορεῖ νὰ εἶταν οἱ προεκτάσεις τῆς, ἀν δὲν ἐρχότανε ἡ Τουρκοκρατία νὰ τὰ σκεπάσει ὅλα.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, γιὰ ὀλόκληρους αἰῶνες, οἱ ψυχικὲς δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ συγκεντρώθηκαν σ' ἓνα κύριο ἰδανικόν: τὴν ἐθνικὴν τοῦ ἀνεξαρτησία. Τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα προσαρμόστηκε στὴν ἱστορικὴ ἀνάγκη τῶν καιρῶν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔγινε, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἐθνικοαπελευθερωτικὴ ὀργάνωση συμπαραστάσις τοῦ ὑποδουλωμένου λαοῦ. Ἡ ἱστορικὴ ἀνάγκη ὅμως μεταβάλλεται καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς, στὴν ἐποχὴ μας, καλεῖται πάλι νὰ ἀναμετρηθεῖ, σὰν ἐλεύθερος καὶ ὑπεύθυνος λαός, μὲ τὰ γενικότερα προβλήματα τοῦ πολιτισμοῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκει καὶ νὰ συμβάλλει, ὅσο εἶναι ἱκανός, στὸ ἀντίκρισμά τους. Ὅποιος στοχαστεῖ τὸ θέμα, καταλαβαίνει ὅτι, στὸ σημεῖο αὐτό, ἐπιβάλλεται στοὺς Ἕλληνας μιὰ νέα θεώρηση, μιὰ ἀνατοποθέτηση στὴ συνείδησή τους ὅλων τῶν ζητημάτων.

Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ μεγάλη κρίση τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, προσφέρει στὴν ἀνθρωπότητα ἀφάνταστες ὑλικὲς κατακτήσεις καὶ τῆς ὑπόσχεται μιὰν ἀπεριόριστη εὐημερία καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἀπειλεῖ μὲ ἐξίσου ἀπεριόριστες καταστροφές. Ἡ χρόνια ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνισορροπία τῶν κοινωνιῶν μας, ἡ δίκαιη καὶ ἐπιτακτικὴ ἀξίωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν γιὰ μιὰ ἀνθρωπινὴ ζωὴ, ὁ ἐφιάλτης τοῦ πυρηνικοῦ πολέμου, ἡ βία καὶ ἡ ἐλευθερία, οἱ μεγάλοι σκοποὶ καὶ τὰ ὀλέθρια μέσα, ἡ αὐτοδύναμη τεχνοκρατία, ἡ ὁποία, πέρα ἀπὸ ὀρισμένο σημεῖο καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ καθεστῶτα, ὑποτάσσει τὸν ἄνθρωπο καὶ κινδυνεύει νὰ μαράνει τὴν ψυχὴ του — αὐτὰ, μὲ ἀμέτρητες παραλλαγές, εἶναι τὰ καυτερὰ θέματα ποῦ βασανίζουν ἀκατάπαυστα τὴ σκέψη μας, κρατοῦν σὲ ἐξάψη τὴ συνείδησή μας καὶ προκαλοῦν τὴν πνευματικὴ ἀναστάτωση μέσα στὴν ὁποία ζοῦμε.

Σὲ παλαιότερες ἐποχές, οἱ Νεοέλληνες διανοούμενοι εἶχαν ἓναν πρόχειρο τρόπο νὰ βρίσκουν λύσεις τῶν πνευματικῶν τους προβλημάτων: υἱοθετοῦσαν, χωρὶς δυσκολία, τὴν τελευταία φιλοσοφικὴ θεωρία ἢ λογοτεχνικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ σχολὴ ποῦ ἐπικρατοῦσε στὰ μεγάλα κέντρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί, γιὰ ἓνα διάστημα, εἶχαν ἔτοιμες ἀπαντήσεις σ' ὅλα τὰ ἐρωτήματα. Ἀργότερα, πρὸ νέου ἀνθρώπου ἐρχόντανε, ὅπως ἔλεγαν, «ἐξ Ἑσπερίας», κομίζοντας μιὰ καινούρια διδασκαλία ποῦ ἀντικαθιστοῦσε τὴν παλιά. Ἔτσι, στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος, κάθε γενεὰ εἶταν λίγο-πολύ ἱκανοποιημένη. Τώρα ὅμως τὰ πράγματα ἀλλάξαν καὶ ἀκοῦμε πολλές ἐπικρίσεις, ἀπὸ παντοῦ, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε πιά τὴν ἴδια εὐχέρεια νὰ προσφέρουμε λύσεις τῶν μεγάλων προβλημάτων ποῦ τολανίζουσι τὸ σύγχρονο κόσμο. Ἀλλὰ ὁ λόγος εἶναι σοβαρὸς καὶ πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ μὲ καλὴ πίστη. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἐμᾶς σήμερα ἡ Ἑσπερία καὶ γενικὰ ὁ ἔξω κόσμος δὲν μᾶς πείθουν πιά μὲ τὸν εὐκολο τρόπο ποῦ ἔπειθαν τοὺς παλαιότερους. Ὁ αἰώνας μᾶς ἔκαμε ἐπιφυλακτικούς.

Ἦστερα ἀπὸ τὶς περιπέτειες καὶ τὶς ὀδύνες τῆς τελευταίας πενηταετίας, τὸ πνεῦμα ἔφτασε καὶ στέκεται τώρα σ' ἓνα σταυρο-

δρόμι από τὰ πιό κρίσιμα, τὰ πιό επικίνδυνα πού τοῦ δόθηκε ν' ἀντιμετωπίσει σ' ὀλόκληρη τὴν ἱστορία του. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά βλέπει νὰ ὀρθώνεται ἡ βαριά, ἀδυσώπητη σκιά τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ τῆς στρατευμένης, μαρξιστικῆς Ἀνατολῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὰ ζακουσμένα πνευματικὰ κέντρα τοῦ ἐλεύθερου δυτικοῦ κόσμου, αἰσθάνεται νὰ ἐκπορεύονται ὀλοένα τὰ παγερὰ κύματα τοῦ μηδενισμοῦ, μὲ ποικίλες μορφές τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, τῆς λογοτεχνίας καὶ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἔχουν εἰλικρίνεια καὶ κάποια δικαίωση, καθὼς καὶ ὁ ὀλοκληρωτισμός, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι δυνατὸ νὰ παρατάσσει λογικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξή του. Ἀλλὰ δὲν μᾶς ἀρκοῦν γιὰ νὰ ζήσουμε. Ξέρουμε καλὰ ὅτι ὁ ὀλοκληρωτισμός καταργεῖ τὴ δημιουργικότητα τοῦ πνεύματος καὶ καθετὶ πού δίνει μιὰ βαθύτερη ἀξία στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Καὶ νιώθουμε, ἐπίσης, ὅτι ἕνας πολιτισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ζεῖ ἀπ' ἄπειρον μὲ τὸ μηδενισμὸ ὡς κύρια πηγὴ τῶν ἐμπνεύσεών του. Μπορεῖ, βέβαια, νὰ πάει στὴ σελήνη καὶ σὲ ἄλλους πλανῆτες, ἀλλὰ δὲν θὰ γλυτώσει ἀπὸ τὸ ἄγχος καὶ τὴ διάλυση πού ἔχει μέσα του. Ἄν τὸ σύμπαν εἶναι ἄδειο, δὲν θὰ καταφέρομε νὰ τὸ γεμίσουμε μὲ πυραύλους καὶ ραντάρ.

Στὴ φάση αὐτὴ τῆς πνευματικῆς μας ἐξέλιξης, εἶναι φυσικὸ πολλοὶ σκεπτόμενοι ἄνθρωποι νὰ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὶς ἀστείρευτες παρακαταθῆκες πνευματικότητος πού ἔχει συσσωρεύσει ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ σοφία καὶ νὰ ἀναρωτιοῦνται μήπως ἐκεῖ βρίσκεται πάλι ἡ λύση. Θὰ εἶναι ὅμως χαμένος ὁ κόπος ἂν ὅσοι ἀκολουθήσουν στὸ μέλλον αὐτοὺς τοὺς δρόμους νομίσουν ὅτι μὲ μιὰν ἀπλή προσκόλληση σὲ καθιερωμένους τύπους καὶ σὲ ἔτοιμα σχήματα λύνουν κανένα ζήτημα. Ἐνα τέτοιο ἀπλοϊκὸ βόλεμα τοῦ πνεύματος οὔτε θὰ πείσει οὔτε θὰ ὠφελήσει. Γιὰ νὰ βοηθήσουν ἀληθινὰ τοὺς σημερινούς ἀνθρώπους οἱ πατροπαράδοτες ἀξίες, θὰ πρέπει νὰ ἀνακαλυφτοῦν πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή, νὰ κατακτηθοῦν ξανά, μέσα σ' ἕνα καινούριο κόσμο.

Χριστούγεννα 1959

Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὸ μηδενισμὸ.

Θὰ πρέπει, κάποτε, νὰ ἀρχίσουμε νὰ ὑπερνικοῦμε τὴν κατάπληξη, πού μᾶς ἔχουν προκαλέσει οἱ ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τῆς τελευταίας περιόδου καὶ νὰ συλλάβουμε ξανά τὶς σωστὲς ἀναλογίες τῶν πραγμάτων. Εἶναι, νομίζω, ἀπαραδέκτα ἀπλοϊκὴ ἢ ἀποψη πού ἀκούεται συχνὰ καὶ πού ἕνας ἐπιστολογράφος μοῦ τὴν ἐπαναλαμβάνει, ὅτι «τὸν καιρὸ τῶν σπούτνικ καὶ τῶν λούνικ καὶ ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Δαρβίνου, δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ στριφογυρίζουμε ἀνερμάτιστα γύρω στὸ θρησκευτικὸ θέμα». Τὰ «σπούτνικ» καὶ τὰ «λούνικ» δὲν φαίνεται νὰ ἄλλαξαν τίποτα βασικὸ στὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ ἀρκετοὺς αἰῶνες, εἴχαμε συνειδητοποιήσει ὅτι μᾶς περιβάλλει τὸ ἄπειρο. Τὸ ὅτι σήμερα στέλνουμε μέσα στὸ ἄπειρο μηχανές, δὲν μεταβάλλει οὐσιαστικὰ τὴν πνευματικὴ μας σχέση μὲ τὸ σύμπαν. Καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν βιολογικῶν εἰδῶν πλουτίζονται ἀκατάπαυστα ἀπὸ τὶς σύγχρονες ἔρευνες. Αὐτὰ ὅλα ὅμως δὲν ἐμποδίζουν μεγάλους ἐπιστήμονες τοῦ καιροῦ μας, πρωτοπόρους τῆς πυρηνικῆς φυσικῆς, τῆς κοσμολογίας, τῆς βιολογίας καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας, νὰ πιστεύουν σὲ μιὰ Πρώτη Ἀρχὴ — ἢ ὅπως ἀλλιῶς διατυπωθεῖ τούτῃ ἡ ἔννοια — ἢ ὅποια, κατ' αὐτοὺς, εἴτε ἀπλῶς ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὸ σύμπαν μὲ τοὺς φυσικοὺς του νόμους, μὲ τὶς ἀλυσωτὲς πυρηνικὲς ἀντιδράσεις του καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν πού ἔπλασε τὸν ἄνθρωπο μέσα σὲ ἑκατομμύρια χρόνια, εἴτε καὶ ἐπεμβαίνει στὴν πορεία τοῦ κόσμου.

Ἐδῶκα λοιπὸν ὑποστηρίζεται πῶς τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη κινιοῦνται σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα πού εἶναι δυνατὸ νὰ συνυπάρχουν, μέσα σὲ πολλὲς καὶ πολὺ ἀναπτυγμένες συνειδήσεις, χωρὶς νὰ ἀγγίζονται. Παραδέχομαι, μάλιστα, ὅτι μπορεῖ κανεὶς ἀκόμα καὶ τὸ μαρξισμὸ νὰ υἱοθετήσῃ, ὡς ἕνα σημεῖο, στὸ ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν ἐφαρμογῶν, καὶ νὰ συντηρεῖ, συνάμα, μιὰ εἰλικρινῆ θρησκευτικὴ πίστη. Βρίσκονται, ἄλλωστε,

σημαντικά τέτοια παραδείγματα, στίς λατινικές κυρίως χώρες, όπου έλαβε άρκετήν έκταση, στὸν αἰῶνα μας, ὁ λεγόμενος «ἀριστερός Καθολικισμός».

Ἐνδεικτικά, ἀναφέρω μιὰ θεωρία ποὺ ἔχει μεγάλο ἀριθμὸ ὀπαδῶν, ἀνάμεσα στοὺς φυσικοὺς ἐπιστήμονες τῶν ἡμερῶν μας. Κατ' αὐτήν, ὁ κόσμος πρέπει νὰ ξεκίνησε, ἀρχικά, ἀπὸ ἓνα «πρωτογενὲς ἄτομο» μὲ ἀφάνταστη συγκεντρωμένη ἐνέργεια, ποὺ περιεῖχε ὅλες τὶς δυνατότητες τοῦ σύμπαντος. Ἀπὸ τὴ διάσπαση αὐτοῦ τοῦ «ἄτομου» καὶ ἀπὸ ἀνυπολόγιστες ἄλλες διασπάσεις καὶ ἐξελίξεις, διαμορφώθηκαν οἱ γαλαξίες, μὲ τὴν ἀπειρία τῶν ἀστρῶν καὶ τῶν πλανητῶν, ποὺ δὲν ἔπαψαν, ἀπὸ τότε, νὰ ἀπομακρύνονται ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, μέσα στὸ ἄπειρο, σὰν θραύσματα μιᾶς μπόμπας. Ὅμως — μᾶς λένε — τὸ «πρωτογενὲς ἄτομο» δὲν εἶναι νοητὸ νὰ βγῆκε αὐτόματα ἀπὸ τὸ μηδέν. Δέχονται λοιπὸν πῶς πρέπει νὰ δημιουργήθηκε ἀπὸ μιὰ Δύναμη ποὺ ὑπερβαίνει τὸ σύμπαν*.

Δὲν εἶμαι, φυσικά, προετοιμασμένος γιὰ νὰ συζητήσω τὴν ἀξία τῶν ἐπιστημονικῶν ὑποθέσεων ποὺ διατυπώνονται γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου. Εἶτε ὅμως δεχτοῦμε τὴν ἐρμηνεία αὐτὴν ποὺ σημεῖωσα ἢ ἄλλην, ἢ πίστη σὲ μιὰ δημιουργικὴ θεία Δύναμη δὲν στηρίζεται στὸ λογισμὸ καὶ δὲν ἀποδεικνύεται. Εἶναι μιὰ διαισθητικὴ σύλληψη ποὺ φέρνει τὴ σκέψη τῆς πυρηνικῆς ἐποχῆς κοντὰ στὴ μυστικιστικὴ ἐμπειρία τῆς ἀνθρωπότητας — ἐμπειρία κοινὴ σ' ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς, ὅλα τὰ θρησκευόμενα καὶ ὅλα τὰ κοινωνικὰ συστήματα ποὺ γνώρισε ἢ Ἱστορία, καὶ στηριγμένη σὲ ἀμέτρητες καὶ συχνὰ βαρυσήμαντες μαρτυρίες. Ὅποια καὶ ἂν εἶναι, στὸ ἐξῆς, ἢ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ ὅσο μεγάλες καὶ ἂν εἶναι οἱ ὕλι-

* Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ, σὰν ὑπόμνηση, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς Teilhard de Chardin, ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ. Ὁ περίφημος Γάλλος Ἰησοῦίτης, ποὺ ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους παλαιοντολόγους καὶ ἀνθρωπολόγους τοῦ καιροῦ μας — ἓνας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴν ἀνακάλυψη τοῦ Σιναθρώπου — πραγματοποίησε, κατὰ ἕναν τρόπο, μὲ τὶς ἰδιοφρεῖς συλλήψεις του, τὴν «προσάρτηση» τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα. Βλ. κυρίως τὸ πιδ γνωστὸ μεταθανάτιο ἔργο του: «Le phénomène humain», 1955.

κές του κατακτήσεις — ὅσο καὶ ἂν υἱοθετήσουμε τὰ πορίσματα τοῦ ὀρθολογιστικοῦ πνεύματος μέσα στὰ ὄρια ὅπου ἰσχύει ὁ ὀρθολογισμὸς — δὲν νομίζω ὅτι θὰ πάψει ποτὲ νὰ ἀκούεται καὶ νὰ πείθει ἢ Καλὴ Εἶδση, ποὺ ἡ ἐμπειρία αὐτὴ φέρνει στοὺς ἀνθρώπους: ἡ ἀποκάλυψη μιᾶς πραγματικότητας πέρα ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο.

Ὁ Νίτσε βιάστηκε, ὡς φαίνεται, νὰ διακηρύξει τὴ δικὴ του κακὴν εἶδση, ὅτι «πέθανε ὁ Θεός», καὶ ὁ σύγχρονός μας Σάρτρ βιάστηκε ἐπίσης νὰ τὴν ἐπαναλάβει, μὲ τρόπο ἐκκωφαντικὸ καὶ μὲ ὅλα τὰ μέσα ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ ἀστραφτερὴ του εὐφυΐα. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι ὁ μηδενισμὸς ἐπικρατεῖ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὴ πνευματικὴ ἔκφραση τῆς ἐποχῆς ποὺ ζοῦμε καὶ αὐτὸς δίνει τῶρα τὸν τόνο, τὸ ὕφος τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ. Μηδενιστικὲς εἶναι, κατὰ βάση, οἱ φιλοσοφικὲς διδασκαλίαι ποὺ πρυτανεύουν στὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ κύριες ροπὲς τῆς διεθνοῦς λογοτεχνίας τοῦ καιροῦ μας. Συγκινητικὰ μηδενιστικὸ εἶναι τὸ νεώτατο ἀμερικανικὸ θέατρο ποὺ τόσην ἔχει ἐπίδραση καὶ στὸν τόπο μας. Ἐξίσου μηδενιστικὸ, μὲ περισσότερη συνειδηση καὶ πιδ φιλοσοφημένη διάθεση, εἶναι καὶ τὸ πρόσφατο, «πρωτοποριακὸ» θέατρο τῆς Εὐρώπης. Ὡς μηδενιστικὴ, στὸ σύνολό της, ἐμφανίζεται ἡ κομματιασμένη, ἐλλειπτικὴ καὶ ἐρμητικὴ «νέα ποίηση», μὲ τάσεις μάλιστα πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφὴ, τάσεις ποὺ εἶναι ἀκόμα πιδ φανερὲς στίς τελευταῖες ἐκδηλώσεις τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν. Τί ἄλλο ἀπὸ μηδενισμὸ ἐκφράζει ἢ τέλεια διάλυση τῆς μορφῆς τοῦ ἀνθρώπου ποὺ μᾶς παρουσιάζουν ἢ σύγχρονη ζωγραφικὴ καὶ ἢ σύγχρονη γλυπτικὴ — τῆς μορφῆς αὐτῆς ποὺ ἄλλοι πολιτισμοὶ τὴ θεωροῦσαν ἱερή; Καὶ τί ἄλλο ἀπὸ μηδενιστικὴ ἀπελπισία σημαίνει ἢ ψυχολογικὴ κρίση τῆς σημερινῆς νιότης, ποὺ μαστίζει κυρίως τὶς πολὺ ἀναπτυγμένες χώρες καὶ ποὺ εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ὀφείλεται ἐκεῖ σὲ αἷτια οἰκονομικά.

Πιστεύω λοιπὸν, καθὼς ξαναεῖπα, ὅτι ἓνας πολιτισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ πορευεταὶ ἀτελεύτητα μὲ τὸ μηδενισμὸ ὡς τὴν κύρια πηγὴ τῶν ἀνώτερων πνευματικῶν ἐκδηλώσεών του καὶ μὲ τελικοὺς σκοποὺς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης τὸ ἄγχος τοῦ κενοῦ, τὴν ἀ-

πόγνωση και την αυτοδιάλυση. Είναι μια κατάσταση βαθύτατα άνωμαλη, αντίθετη στην ανθρώπινη φύση. 'Οδηγεῖ ὀλοένα σὲ ἀδιέξοδα πού εἶναι ἀπαράδεκτα γιά τὸ ζωντανὸ πνεῦμα. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ παραταθεῖ πολλές δεκαετίες ἀκόμα. Θὰ βαστάξει ὅσο βαστάξει, ἀλλὰ ἀναπόφευκτα τὸ πνεῦμα θὰ ζητήσῃ κάποτε, καὶ ἀσφαλῶς θὰ βρεῖ, τὸ στήριγμα μιᾶς σταθερῆς πίστης, γιὰ νὰ δώσει ξανά ἕνα νόημα καὶ μιὰ ἐλπίδα στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ.

Ἐπάρχουν διάφοροι δρόμοι γιά νὰ βγεῖ κανεὶς ἀπὸ τὸ μηδενισμό κι ἕνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν εἶναι ἡ διάδοση, τὴν ὁποία ἔχουν λάβει, στίς ἡμέρες μας, οἱ διδασκαλίες τῶν γιόγκι καὶ ἄλλες δοξασίες πού ἔχουν τὴν πηγὴ τους στὴν πανάρχαιη καὶ μαγεμένη θρησκευτικότητα τοῦ Ἰνδουισμού. Εἶναι πολλές οἱ περιπτώσεις τῶν μορφωμένων ἀνθρώπων — κάποτε μάλιστα καὶ σημαντικῶν διανοουμένων — πού κερδήθηκαν ἀπὸ τὸ ρεῦμα αὐτό, τὸ ὁποῖο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Ἰνδία, πρωτοεκδηλώθηκε στὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἀμερική καὶ πέρασε ὕστερα καὶ στὴν εὐρωπαϊκὴν ἥπειρο. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἰνδίας εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἄξιος μεγάλου θαυμασμοῦ κι οἱ θησαυροὶ τῆς πνευματικότητάς της εἶναι ἀστείρευτοι καὶ σαγηνευτικοί. Ὡστόσο, δὲν θὰ σύστηνα σὲ κανένα δικό μας νέο νὰ ἀκολουθήσῃ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση πού κινδυνεύει νὰ τὸν ἀποκόψει ὀριστικά καὶ ἀνεπανόρθωτα ἀπὸ τίς ρίζες του.

Θὰ καταλήξω στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅποιος ἔχει ἀληθινὰ τὴν τάση νὰ πιστέψῃ ἐκεῖνο πού χαρακτηρίσα παραπάνω ὡς Καλὴν Εἶδηση, τὸ καλύτερο πού ἔχει νὰ κάμῃ εἶναι νὰ ζητήσῃ νὰ συνδεθεῖ ξανά μὲ τὴ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ τόπου του, ἡ ὁποία συνυφάνθηκε, πολλοὺς αἰῶνες, μὲ τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ του, μὲ τὸν ἔθνικό του χαρακτήρα, μὲ τὴ νοοτροπία του, τὰ ἥθη του, τὴ μνήμη τῶν πατέρων του. Ἐκεῖ, στὸ δικό του πνευματικὸ κλίμα, ὁ καθένας θὰ ἰσορροπήσῃ καλύτερα, θὰ βρεῖ πιὸ σταθερές, πιὸ πλήρεις λύσεις τῶν προβλημάτων πού τὸν βασανίζουν, λύσεις δοκιμασμένες καὶ ταιριασμένες μὲ τὴν ψυχικὴ του ζωὴ. Θὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ πνευματικὸ χάος, θὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ ἄγχος τοῦ μηδενός, θὰ ἱεραρχήσῃ

μέσα του τίς ἀξίες τοῦ κόσμου μὲ τρόπο σταθερὸ καὶ, ἂν εἶναι ἄνθρωπος προικισμένος μὲ δημιουργικὴν ἱκανότητα, θὰ προσφέρει στὴν κοινότητα ἕνα ἔργο ὑγιὲς καὶ ζωοποιό.

Ἔτσι εἶδαμε, στίς ἡμέρες μας, τὸν Εὐγένιο Ὀ'Νήλ, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀγωνιώδη πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ περιπλάνηση πού ἐκφράζει τὸ πολύμορφο δραματικὸ ἔργο του, νὰ ἐπιστρέφῃ στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἰρλανδῶν γονέων του. Ἔτσι καὶ ὁ Θ.Σ. Ἐλιοτ, ὁ μεγάλος μηδενιστὴς τῶν «Κούφιων Ἀνθρώπων», πού γεννήθηκε Ἀμερικανός, ἐπέστρεψε στὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία τῶν μακρινῶν Ἀγγλῶν προγόνων του. Καὶ ὁ Μπόρις Πάστερνακ, ὁ μπολσεβίκος ποιητὴς τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1917, ἀφήνει νὰ διαφανεῖ στὸ «Γιατρὸ Ζιβάγχο» ὅτι ἐπιστρέφει στὴ θρησκευτικότητα τῆς Ἁγίας Ρωσίας. Γιὰ ἕναν Ἕλληνα, ἡ μεγάλη παράδοση, ὁ χρυσὸς πνευματικὸς κανόνας βρίσκεται στὸ σημεῖο ὅπου ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ κλασικοῦ Ἑλληνισμοῦ συναντᾶται μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας.

Αὐτὰ ὅλα προϋποθέτουν μιὰ εὐκρινῆ ἀγωνία καὶ πνευματικὴς δυνάμεις ἀξίες νὰ τὴν ἐγκολπωθοῦν καὶ νὰ τὴ διοχετεύσουν. Ἡ ψυχικὴ ἀγωνία ὑπάρχει ἀσφαλῶς, τριγύρω μας, σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων, νέων κυρίως. Ἄν διαθέτῃ σήμερα ἡ χριστιανικὴ μας παράδοση πνευματικὴς δυνάμεις ἱκανὲς νὰ ἀνανεωθοῦν καὶ ἐξοπλισμένες γιά νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ πάρα πολὺ περίπλοκα, δύσκολα καὶ ἐπικίνδυνα προβλήματα τῶν νέων καιρῶν, δὲν τὸ γνωρίζω. Εὐχομαι νὰ ὑπάρξουν.

Ἰανουάριος 1960

Δ'

Τὰ πεπωμένα τῆς Ὁρθοδοξίας

Οἱ ξένοι συγγραφεῖς, διάσημοι, καὶ μὴ, πού δημοσιεύουν πολὺ συχνὰ βιβλία μὲ θέμα τὴ σημερινὴ Ἑλλάδα, ὅπως τὴ βλέπουν καὶ

τὴν καταλαβαίνουν, λησμονοῦν ἢ ἀγνοοῦν, κατὰ γενικὸν κανόνα, ἓνα θεμελιακὸ γνῶρισμα τοῦ χαρακτηῖρα τῆς, ὅτι δηλαδὴ ἡ Ἑλλάδα εἶναι χώρα χριστιανικὴ, δεμένη μάλιστα μετὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν πρώτην ὥραν. Αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους, ἴσως ὁ κυριότερος, ποὺ τὰ βιβλία αὐτά, ὅσο κι ἂν εἶναι ἐξυπνα καὶ χαριτωμένα, ὅταν τὰ κοιτάξουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ μᾶς δίνουν, πολλὰς φορές, μιὰν ἐντύπωσιν κουφότητος καὶ ἐπιπολαιότητος: τοὺς λείπει μιὰ ὀρισμένη διάστασις, ποὺ χωρὶς αὐτὴν ἢ εἰκόνα τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ δὲν εἶναι ἀληθινή.

Ἡ Ὁρθοδοξία, ὅπως παρουσιάζεται στα μάτια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἶναι θρησκεία ἐθνική, συνυφασμένη ἀξεδιάλυτα μετὰ τὴν ἡθικὴν του καὶ τὸν ὁμαδικὸν του χαρακτηῖρα, μετὰ τὸ κλίμα καὶ μετὰ τὸ ἄρωμα τοῦ τόπου, μετὰ τὰ τοπία του, μετὰ τὴν οἰκογενειακὴν του ζωὴν καὶ μετὰ τὰ γυρίσματα τῶν ἐποχῶν τῆς χρονιάς. Ἡ ὀργάνωσις τῆς εἶναι δημοκρατικὴ, ἡ γλώσσα τῆς θερμὴ, ἡ ἡθικὴ τῆς ἀνθρώπινη, ταιριαγμένη μετὰ τὴν ἑλληνικὴν νοοτροπία, τὰ σύμβολά τῆς οἰκεῖα καὶ ἀνταντικατάστατα ἐν τῇ λαϊκῇ συνείδησιν. Οἱ μεγάλες ἑορτὲς τῆς, ὁ Εὐαγγελισμὸς, τὸ Πάσχα, ὁ Δεκαπενταύγουστος, τὰ Χριστοῦγεννα καὶ τὰ Δωδεκάμερα καὶ ἄλλες, εἶναι κάθε χρόνον οἱ μεγάλες μέρες τῆς Ἑλλάδος, οἱ μέρες ὅπου τὸ ἐθνικὸν σύνολον αἰσθάνεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην ὥραν τὴν ἐνότητά του, τὴν ἀλληλεγγύην του, τὴν ἀμοιβαίαν ἀγάπην τῶν μελῶν του.

Αὐτὴ ἡ θαλπωρὴ, αὐτὰ τὰ ζεστὰ πνευματικὰ κύματα ποὺ μεταδίδονται ἀκατάπαυστα, σ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς κι ἀπὸ τὰς βυζαντινὰς τοὺς ἀκολουθίας, ἀποτελοῦν στοιχεῖον συστατικόν, ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Γιὰ τοῦτο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ ἡ Ἑλλάς χωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας οὔτε καὶ ὑπῆρξε ἐδῶ ποτὲ ἀντικληρικὸν πολιτικὸν κίνημα, ὅπως συνέβη ἄλλοῦ. Ἐπικρίνομε συχνὰ τὴν Ἐκκλησίαν — κάποτε μάλιστα μετὰ μεγάλην δριμύτητα — ἀλλὰ τὴν ἐπικρίνομε ἀπὸ μέσα, σὰν μέλη τῆς ποὺ ἀπαιτοῦμε ἀπ' αὐτὴν νὰ γίνῃ καλύτερη. Δὲν τὴν πολεμοῦμε σὰν νὰ εἶναι ἓνα ξένο σῶμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ζητοῦμε νὰ χωριστοῦμε.

Πρέπει, ὡστόσο, νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ ὅτι ἡ ἑσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν εἶταν πάντα κάτι τὸ τόσο εὐκόλο, ὅσο φαντάζεται κανεὶς ὅταν τὴν βλέπει μετὰ τὴν ἀπλουστευμένην μορφήν τῆς ὡς λαϊκῆς θρησκείας. Ἡ Ὁρθοδοξία, ὡς ἡ αὐθεντικὴ συνέχεια τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαίρετης καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων, προέρχεται ἀπὸ τὴν συνάντησιν τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθείας καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας. Τὰ δύο ὁμοῦ βαθιὰ ρεύματα τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ καὶ τοῦ κλασικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ποὺ δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ τὴν διαπερνοῦν, δὲν εἶταν πάντα σὲ τέλειαν ἀρμονίαν. Ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς γνῶρισε πολλὰς μεγάλες θρησκευτικὰς ζυμώσεις καὶ κρίσεις δεινὰς τῶν πνευματικῶν του ἀξιών, τελικὰ ὁμοῦ, κάθε φορὰ ποὺ χρειάστηκε νὰ γίνῃ ἐκλογή, τὸ Βυζάντιον ἔγειρε ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ μυστικισμοῦ. Μᾶς κληροδότησε μιὰ μοναδικὴν στὸν κόσμον παράδοσιν χριστιανικῆς σοφίας καὶ μυστικιστικῆς ἐμπειρίας, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ζωντανὴ στὶς μόνες καὶ στα ἡσυχαστήρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀλλὰ ποὺ ἡ σκεπτόμενη Ἑλλάς τὴν ἀγνοεῖ. Ὅταν δοκιμάζουμε νὰ πλησιάσουμε αὐτὴν τὴν παράδοσιν, ὅσο κι ἂν εἴμαστε ἀπροετοίμαστοι, αἰσθανόμεσθε ὅτι ξεπερνᾶ σὲ σημασίαν καὶ σὲ βάθος τὰς ἀντίστοιχας ἐκδηλώσεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἐκεῖ ὁμοῦ, ἐν τῇ Δύσει, τὰ χριστιανικὰ βιώματα τοῦ πνεύματος ἀξιοποιήθησαν καὶ προβλήθησαν ἐντατικὰ ἀπὸ μεγάλες καὶ περὶφημες λογοτεχνίας, ἐνῶ σ' ἐμᾶς λησμονήθησαν, ἔξω ἀπὸ τὸ πολὺ στενὸν καὶ κλειστὸν περιβάλλον ποὺ τὰ συντηρεῖ.

ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἱστορικῆς ἀνάγκης, στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ ζωὴ πῆρε ἓνα νόημα διαφορετικὸν ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ Ἐκκλησία εἶταν ὁ μόνος ἑλληνικὸς θεσμὸς ποὺ ἐπιζοῦσε καὶ, ὑποχρεωτικὰ, ὀλόκληρη ἡ ἐθνικὴ ζωὴ συγκεντρώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν σκέπην τῆς. Χάρη στὸ ὑψηλὸν τῆς φρόνημα καὶ τὴν γενναϊότητά τῆς, ἐν τῇ σοφίᾳ τῆς καὶ στὶς ἐξαιρετεῖς διπλωματικὰς τῆς ἱκανότητες, ἡ Ἐκκλησία κατόρθωσε τότε νὰ γίνῃ ἓνα ἀληθινὸν «Κράτος ἐν Κράτει», μετὰ τὴν ἱεραρχίαν του, τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ του σώματα, τὴν νομοθεσίαν του, τὰ δικαστήριά του, τὴν κοινωνικὴν

του πρόνοια, τὰ σχολεῖα του, τὴν οἰκονομία του καὶ μὲ κύριο προορισμὸ νὰ προφυλάξει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔθνους καὶ νὰ προετοιμάσει τὴ νέα του ἐλευθερία. Τὸν καιρὸ τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγῶνων, ἡ Ἐκκλησία συνωμότησε, πολέμησε, θυσιάστηκε ἡρωικά, σ' ὅλα τὰ μέτωπα, γιὰ τὸ μεγάλο ἔθνικὸ ἰδανικόν. Θέλοντας καὶ μὴ, ἄφησε σὲ δευτέρη μοῖρα τὰ καθαρὰ πνευματικὰ της προβλήματα, ποὺ μὲ τὴ τὴσ περιπάθεια τὴν εἶχαν ἀπασχολήσει στὸ παρελθόν.

Ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησία του εἶναι ἀστείρευτη καὶ πανθομολογούμενη, γιὰ τὸν ἀνεκτίμητο ἱστορικὸ της ρόλο στοὺς αἰῶνες τοῦ ἔθνικοῦ κατατρεγμοῦ. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι, στὸν καιρὸ μας, οἱ ἱστορικὲς συνθήκες ἔχουν ἀλλάξει ριζικά. Προορισμὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι πιά νὰ ἀγωνίζεται γιὰ τὸ ἔθνος, σὰν τὸν Παπαφλέσσα, τὸ Γερμανὸ Καραβαγγέλη ἢ τὸ Χρυσόστομο τῆς Σμύρνης, νὰ ὑπερασπίζεται τὰ δικαιώματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ὕλικὴ ἐπιβίωσή του κάτω ἀπὸ ξένες κυριαρχίες. Ἡ Ἱστορία τὴν ξαναφέρει σήμερα στὴν ἀρχικὴ της θέση τοῦ ποιμενάρχου, μὲ τὸ πνεῦμα τῶν Πατέρων, ἀλλὰ μέσα σ' ἓναν κόσμον ἐντελῶς καινούριον, μαζικόν, δυναμικόν, συνταρακτικόν, κλυδωνιζόμενον. Οἱ νέες ἱστορικὲς συνθήκες ζητοῦν ἀπ' αὐτὴν νὰ ξαναβρεῖ τις βαθυτέρες πηγές τῆς πνευματικότητάς της, νὰ γίνῃ πάλι ἐστία ἐντονης καὶ γνήσιας πνευματικῆς ζωῆς, νὰ συζητήσει ἰδέες, νὰ λύσει προβλήματα συνειδήσεων, νὰ προσφέρει ὑψηλὰ πρότυπα πίστεως καὶ ἀρετῆς, νὰ βοηθήσῃ τοὺς συγχρόνους ἀνθρώπους νὰ δώσουν ἓνα νόημα στὴν ὑπαρξή τους καὶ νὰ ξεχωρίσουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακόν. Προκύπτει δηλαδὴ γι' αὐτὴν ἓνα μεγάλο ζήτημα ἱστορικῆς ἀναπροσαρμογῆς. Ἐκδηλώσεις αὐτοῦ τοῦ ζητήματος φαίνεται νὰ εἶναι οἱ ἀμηχανίες, οἱ ἀντιθέσεις, οἱ κρίσεις, οἱ ποικίλες κινήσεις ποὺ παρατηρεῖ κανεὶς, τὰ τελευταῖα χρόνια, νὰ ζωηρεύουν ὀλοένα γύρω στὴν Ἐκκλησία ἢ καὶ μέσα στὸν περιβόλόν της. Ὁ παλαιὸς προορισμὸς δὲν ὑπάρχει πιά, ὁ καινούριος δὲν ξεκαθαρίστηκε ἀκόμα. Κάτι ὅμως συμβαίνει, κάτι γυρεύει τὸν ἑαυτὸ του.

Ἄς μὴ σπεύδουμε νὰ διατυπώνουμε προβλέψεις γιὰ θέματα τόσο ἀκανθώδη. Ἄς εὐχηθοῦμε μόνο, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς σημερινῆς μεγάλης ἐορτῆς, νὰ μὴν παραταθεῖ ἡ περίοδος τῆς ἀναπροσαρμογῆς πάρα πολὺν καιρὸ, γιὰτὶ μεγάλα στρώματα τῆς κοινωνίας μας, ἀπ' ὅλες τις τάξεις καὶ ὅλες τις γενεές, δείχνουν ὅτι ἔχουν ἐπιγεύσασα ἀνάγκη ἀπὸ οὐσιαστικὴ πνευματικὴ τροφή.

Χριστούγεννα 1960

Α'

Τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς

Τὸ Βυζάντιο δὲν ὑπῆρξε Κράτος μὲ τὴν ἔννοια πού πῆρε ὁ ὄρος αὐτὸς στοὺς νεώτερους χρόνους. Εἶταν μιὰ κοινωνία λαῶν, πού πίστευαν στίς ἴδιες πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀξίες, πού τοὺς ἔνωσε ἡ θρησκεία καὶ μιὰ κοινὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Σκοπὸς του, ὅπως καὶ τῆς ἀρχαίας Ρώμης, δὲν εἶναι ἡ προκοπὴ ἑνὸς ἔθνους, ἀλλὰ ἡ διατήρηση ἑνὸς πολιτισμοῦ καὶ ἡ υπεράσπισή του ἐναντίον τῶν Βαρβάρων.

Ἡ διοικητικὴ καὶ πολιτικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντίου εἶταν ρωμαϊκὴ. Ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας θεωροῦσε τὸν ἑαυτοῦ διάδοχο τοῦ Αὐγούστου καὶ λεγότανε Βασιλιάς ἢ Αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων. Εἶταν, μάλιστα, ὁ τίτλος αὐτὸς αἰτία διπλωματικῶν προστριβῶν ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση, γιατί ὁ Βυζαντινὸς εἶχε τὴν ἀπαίτηση νὰ τὸν ἀναγνωρίζουν διεθνικὰ σὰν κληρονόμο τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ οἱ Δυτικοί, γιὰ νὰ τὸν ἐνοχλήσουν, τὸν προσαγόρευαν, καμιά φορὰ, Βασιλέα τῶν Γραικῶν. Ρωμανία λεγότανε, κάπως ἀόριστα, ἡ Ἐπικράτεια καὶ οἱ ὑπήκοοί της κάθε φυλῆς λεγότανε Ρωμαῖοι. Ρωμαῖκὸ εἶταν τὸ δίκαιό της, τροποποιημένο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων. Ἡ παιδεία ὁμως τοῦ Βυζαντίου εἶταν ἑλληνικὴ. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα γρήγορα ζετόπισε τὴ λατινικὴ καὶ ἔγινε ἐπίσημη γλῶσσα τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ὄργανο γιὰ τὴ συνεννόηση τῶν ἐθνοτήτων πού τὴν ἀποτελοῦσαν.

Ὡς ποῖο σημεῖο τὸ Βυζάντιο εἶταν ἑλληνικό; Τὸ δύσκολο αὐτὸ ἱστορικὸ πρόβλημα ἀπασχόλησε πολὺ τὴ διεθνικὴ ἐπιστῆμη καὶ συχνὰ ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθοῦν μεροληψίες καὶ ἐμπάθειες, πού δὲν τις περιμένει κανεὶς σὲ τέτοιες συζητήσεις. Τὸ λιγότερο, ὡστόσο, πού μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, δίχως νὰ χαρακτηριστεῖ ὑπερβολικός, εἶναι πὼς ἡ ἐπικράτηση τῆς γλώσσας προϋποθέτει ἀναμφισβήτητα τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο γεγονός ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία, ὅταν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ λατινικὴ, υἱοθέτησε τὴν ἑλληνικὴ καὶ ὄχι τὴ σλαβικὴ, τὴν ἀρμενικὴ, τὴν ἀραβικὴ ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη γλῶσσα μιλοῦσαν στὰ ἐδάφη της. Τὸ γεγονός αὐτὸ πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἑλληνόγλωσση κοινωνία εἶταν ἡ πῶς καλλιεργημένη καὶ πῶς ἰσχυρὴ, ὅτι ἀπ' αὐτὴν ἔβγαιναν τὰ περισσότερα στελέχη σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ κοινοῦ πολιτισμοῦ, ὅτι ἀσκοῦσε μιὰ γενικὴ ἐπίδραση ἀναμφισβήτητη καὶ εἶταν τὸ κοινωνικὸ πρότυπο πού προσπαθοῦσαν τὰ ἄλλα στοιχεῖα νὰ τὸ μιμηθοῦν. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ ἀλλόγλωσσος καὶ ἀλλόφυλος «Ρωμαῖος», ὅταν ἀρχίζε νὰ ἔχει κοινωνικὲς φιλοδοξίες, πᾶσχιζε νὰ γίνεῖ ἑλληνόφωνος καὶ νὰ ἀφομοιωθεῖ, ὅσο τὸ δυνατό περισσότερο, μὲ τὰ ἑλληνόγλωσσα στοιχεῖα γιατί αὐτὸ εἶταν τὸ χρέος τῆς κοινωνικῆς προαγωγῆς. Ἀπορροφοῦσε ἔτσι, ὀλοένα, ὁ Ἑλληνισμὸς δυνάμεις καινούριες καὶ μεγάλωνε τὸν κύκλο τῆς ἀκτινοβολίας του.

Τὸ ἀν λ.χ. ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς καταγόντανε ἀπὸ ἀρμενικὲς οἰκογένειες, καὶ ἄλλοι Αὐτοκράτορες ἀπὸ ἄλλες φυλὲς τῆς Μικρασίας ἢ τῆς Βαλκανικῆς, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει περισσότερη σημασία ἀπὸ ὅσην ἔχει, στίς ἡμέρες μας, ἡ οἰκογενειακὴ καταγωγὴ τοῦ Φραγκλίνου Ροῦσβελτ ἢ τοῦ στρατηγοῦ Ἀϊζενχάουερ. Ὅσο καὶ ἀν καταγόντανε ὁ Ροῦσβελτ ἀπὸ Ὀλλανδοὺς καὶ ἀν κατάγεται ὁ Ἀϊζενχάουερ ἀπὸ Γερμανοὺς ἢ Γερμανοελβετοὺς, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ Ὀλλανδὸς ὁ πρῶτος οὔτε εἶναι Γερμανὸς ὁ δεύτερος, ἀλλὰ πρόκειται, βέβαια, γιὰ γνήσιους Ἀμερικανοὺς — καὶ στὴν ἔννοια Ἀμερικανὸς περιέχεται ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ μιὰ δυνατὴ πολιτιστικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπίδραση τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ πνεύματος. Ἔτσι, καὶ στὴν ἔννοια Βυζαντινὸς περιέχεται, ὅπως

δήποτε, ή ελληνική γλώσσα και μιὰ άφομοιωτική έπιρροή τής ελληνικής κοινωνίας.

Ίσως θά μπορούσε κανείς νά πεί ότι ή ιστορία του Βυζαντίου είναι, από μιάν άποψη, ή ιστορία του έξελληνισμού του. Η έξελιξη αυτή άρχισε νά διαφαίνεται από την έποχή κιόλας του Ίουστινιανού και συνεχίστηκε αθόρμητα, άσυνείδητα, όλόκληρους αιώνες. Κορυφώθηκε, με τρόπο άληθινά τραγικό, καθώς ή Αυτοκρατορία πλησίαζε στο μοιραίο της τέλος.

Τά χρόνια κυρίως των Παλαιολόγων συλλογίζεται κανείς, πού είναι ίσως τά πιό συγκινητικά μέσα σ' όλόκληρη την ελληνική ιστορία. Είναι μιὰ περίοδος πού πρέπει νά τή ζήσουμε, νά την έμβαθύνουμε, νά συνειδητοποιήσουμε τή σημασία της όσο μπορούμε καλύτερα, γιατί εκεί βρίσκονται οί ρίζες τής νεοελληνικής ύπαρξης, εκεί διαμορφώθηκε τό ψυχικό προζύμι πού έμελλε νά προσδιορίσει, στους κατοπινούς αιώνες, την έθνική μας ζωή.

Η Τουρκοκρατία, τά χρόνια εκείνα, έχει πιά άπλώσει τή σιά της στο μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών χωρών. Μονάχα ή Βασιλεύουσα περισώζει ακόμα τή βυζαντινή άνεξαρτησία, τό Δεσποτάτο τής Πελοποννήσου και μερικές άλλες λωρίδες γής εδω και εκεί. Και όμως, στα πρόθυρα τής τελειωτικής καταστροφής, σ' αυτά τά περιορισμένα εδάφη, αισθανόμαστε ότι σφύζει μιὰ έθνική ζωή άνανεωμένη, έλπιδοφόρα, γεμάτη από τά προμηνύματα και κάποτε από τίς πραγματοποιήσεις μιᾶς ελληνικής Άναγέννησης. Τά γράμματα άνθίζουν. Πνευματικές φυσιογνωμίες έπιβλητικές, πού ή σημαντικότερή τους είναι ο Γεμιστός, άκτινοβολούν, χαράζουν δρόμους, κάνουν σχέδια για τό μέλλον του γένους. Στο Μυστρά και στη Μακεδονία, ή ελληνική τέχνη παρουσιάζει μιὰ λαμπρή άκμή. Αισθάνεται κανείς ότι ο Έλληνισμός είναι γεμάτος από δημιουργικές όρμες και μεγάλες προσδοκίες.

Πώς μπορεί νά εξηγηθεῖ αυτός ο άπροσδόκητος όργανισμός, αυτή ή παράλογη αισιοδοξία έμπρός σέ μιάν άπειλή τόσο συντριπτική; Θα πρέπει, νομίζουμε, νά εξηγηθεῖ από τό γεγονός ότι, τον καιρό των Παλαιολόγων, ζυπνά και αρχίζει νά γυρεύει τον έαυτό της ή έθνική συνείδηση των Έλλήνων. Τό φαινόμενο είναι,

βέβαια, γενικότερο, άληθινά κοσμοϊστορικό. Οί έθνικές συνειδήσεις διαμορφώνονται ταυτόχρονα στη Δύση, γίνονται άποφασιστικός παράγοντας τής ευρωπαϊκής ιστορίας. Με τό ζύπνημά τους, άνοίγει μιὰ καινούρια μεγάλη έποχή: ή περίοδος των έθνικών Κρατών.

Στά μέρη μας, εκφράζει παραστατικά τό ιστορικό αυτό γεγονός ή χρήση του έθνικού ονόματος «Έλληνα», πού δέν σημαίνει πιά, όπως συνέβαινε στους παλαιότερους αιώνες, τον ειδωλολάτρη σέ αντίθεση με τό Χριστιανό, ούτε δηλώνει τοπικιστικές διακρίσεις, αλλά σημαίνει και πάλι όλόκληρο τό γένος και την Έπικράτεια και τους βασιλιάδες.

«Από τής ΙΔ' έκατονταετηρίδος και έφεξής, μάς λέει ο Β. Μυστακίδης, εισεχώρησεν ή χρήσις των λέξεων «Έλληνα κτλ. εν τῷ βυζαντινῷ Κράτει». Είναι τά πρώτα σκιρτήματα τής έθνικής συνείδησης πού φουντώνει, όσο ζυγώνει τό τέλος. Η «Ρωμανία» ουσιαστικά δέν ύπάρχει πιά. Τό μωσαϊκό των λαών πού την άποτελοῦσαν τό σκέπασε ή Τουρκοκρατία. Η ρωμαϊκή παράδοση σβήνει. Οί Έλληνες δέν ενδιαφέρονται πιά για τή συνέχιση τής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Εκείνο πού τους ενδιαφέρει τώρα είναι νά περιοριστούν στα δικά τους εδάφη και νά στερεώσουν ένα Κράτος μικρότερο, αλλά όμοιογενές, καθαρά έθνικό, ελληνικό.

Ο Ίωάννης Άργυρόπουλος προσφωνεί τον Ίωάννη Παλαιολόγο: «Ω τής Ελλάδος ήλιε Βασιεῦ!» Ο Γεμιστός γράφει στο Μανουήλ Παλαιολόγο: «Εσμεν γάρ οὔν, ὧν ήγεῖσθε και βασιλεύετε, Έλληνες τό γένος, ως ή τε φωνή και ή πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ». Ο Λαόνικος Χαλκοκονδυλής γράφει για «Έλλήνων πράγματα, Έλλήνων Βασίλειον, Έλλήνων Βασιλέα». Και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, μιλώντας την προπαραμονή τής Άλωσης προς τους συμπολεμιστές του, τους άποκαλεῖ «άπογόνους Έλλήνων και Ρωμαίων» και την Πόλη ονομάζει «ελπίδα και χαράν πάντων των Έλλήνων». Δέν άρνιέται ο Κωνσταντίνος ΙΑ' τον πατροπαράδοτο τίτλο του Αυτοκράτορα των Ρωμαίων, είναι όμως πρώτιστα, την ώρα εκείνη, Βασιλιάς των Έλλήνων.

Οί άνθρωποι αυτοί του 15ου αιώνα, οί Παλαιολόγοι, οί Γε-

μιστοί, οί 'Αργυρόπουλοι, οί Χαλκοκονδύληδες, εἶναι ἤδη Νεοέλληνες. Εἶναι δικοί μας ἄνθρωποι, αἰσθάνονται τὴν ἐθνική τους ὑπόσταση ὅπως ἐμεῖς. Ἐργάζονται συνειδητὰ γιὰ τὸ δικό μας μέλλον. Καὶ ὁ Κωνσταντῖνος γιὰ μᾶς θυσιάζεται, συνειδητὰ ἐπίσης. Ὅταν ἀποκρούει τὶς προτάσεις γιὰ συνθηκολόγησιν πού τοῦ γίνονται καὶ προτιμᾷ νὰ πέσει πολεμώντας, σὰν Σπαρτιάτης, στὰ Τείχη τῆς Πόλης, ξέρεи πὼς ὁ λαὸς τοῦ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἕνα τέτοιο παράδειγμα τιμῆς, ἀντρείουσῆς καὶ αὐτοθυσίας, πού νὰ καταγιάζει τὴν ἐθνική του συνείδηση καὶ τὴν ἀγάπη του τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας. Καὶ πράγματι, ἀπὸ τὴν ἐπομένη τῆς Ἐλευθερίας, ὁ θρύλος τοῦ Μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ γίνεται, σὲ μάζες λαοῦ, μιὰ ψυχικὴ δύναμη φοβερή, ἕνα μεγάλο ὁμαδικὸ ἄγχος, μιὰ ἀκοίμητη λαχτάρα πού δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἡρεμήσει ποτὲ ὡς ὅτου ἔρθει ἡ λυτρωτικὴ στιγμή τοῦ Εἰκοσιένα. Ἡ θυσία του γεφυρώνει ἕνα ἱστορικὸ χάσμα τεσσάρων αἰώνων ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ σ' ἐκείνους τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τοῦ Μεσολογγιοῦ...

Ἡ γενεά μας πρόφτασε κι εἶδε, στὰ ἐφηβικά της χρόνια, τὶς τελευταῖες ἀναλαμπές τοῦ θρύλου, τὸ πορφυρὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Κάτι ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό τῆς Ἐλευθερίας ἔφτασε ζωντανὸ ὡς ἐμᾶς, μᾶς ἄγγισε καὶ μᾶς ἄφησε μιὰν ἀνεξίτηλη σφραγίδα. Ζήσαμε ὕστερα, ὀλόκληρες δεκαετίες, μέσα στὴ σύγχυση καὶ τὴ σύγκρουση τῶν ἰδεῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ σὲ μιὰν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἀνήκουστη. Σήμερα, ἀρχίζουμε νὰ συνειδητοποιοῦμε τὸ βαθύτερο νόημα τῆς κρίσης πού κλυδωνίζει τὰ σύγχρονα Κράτη. Νιώθουμε, διαβλέπουμε πὼς ἡ ἱστορικὴ ἀνάγκη ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα τοὺς πολιτισμένους λαοὺς πρὸς εὐρύτερα πολιτειακὰ σχήματα, ὑπερεθνικά. Δὲν εἴμαστε, βέβαια, προφήτες, νομίζουμε ὅμως πὼς, μὲ τὸν ἀπλὸ κοινὸ νοῦ, μπορεῖ κανεὶς σήμερα νὰ διατυπώσει τὴν πρόβλεψη ὅτι, ὅσοι ζήσουν ὡς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, θὰ προφτάσουν, πιθανότατα, νὰ δοῦν τὶς Ἐνωμένες Πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης. Ποιὸς ξέρεи τότε, μέσα στὸν καινούριον κόσμον πού θὰ διαμορφωθεῖ, ποιά θὰ εἶναι ἡ μοίρα τῆς περιφημῆς αυτοκρατορικῆς Πόλης, πού δεσπόζει στὶς πύλες δύο ἡπείρων καὶ πού προορί-

στηκε, ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, νὰ εἶναι σταυροδρόμι καὶ χοάνη λαῶν; Ποιὸς ξέρεи τί μορφές καὶ τί ἐκφράσεις μπορεῖ νὰ προσλάβει ἡ προαιώνια ροπὴ τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου νὰ ἀποτελέσουν μιὰν ἐνότητα γύρω στὴν Ἐφτάλοφον τοῦ Βοσπόρου;

1953

Γιώργου Θεοδοκᾶ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ
ΠΟΡΕΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: *«Η Γενιά του '30
και το αίτημα της ελληνικότητας
από θεολογική σκοπιά.
Η περίπτωση του Γ. Θεοδοσιάδη»*

ΤΑΞΕΙΣ: Α' - Β' Λυκείου

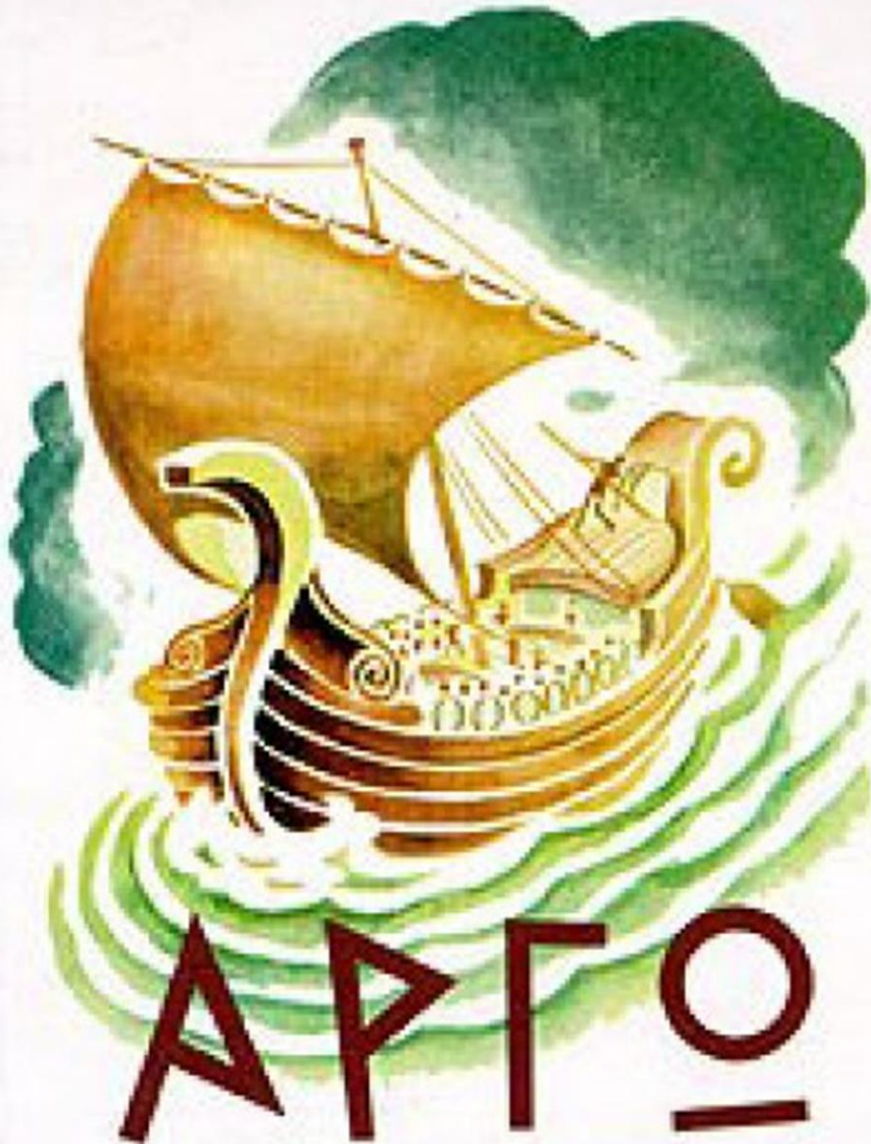
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

- ❧ Πόσο αυτονόητη είναι η ταύτιση της Ελληνικότητας με την Ορθοδοξία στο έργο του Γιώργου Θεοτοκά;
- ❧ Συσχέτιση Ορθοδοξίας και Ελληνισμού στην *Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & Σ^Υ Α.Ε.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ, (2005),
Αργώ, ττ. Α' - Β', Αθήνα: Εστία,
[δέκατη ένατη έκδοση],
αποσπάσματα...

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΑΔΕΙΟΔΟΤΗΣΗΣ

COPYRIGHT: Α. Ι. ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ / Θεολόγος Καθηγητής στο Πειραματικό ΓΕ. Λ. Μυτιλήνης του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Οποιαδήποτε χρήση του παρόντος υλικού οφείλει να αναφέρει ρητά τον παραπάνω συντάκτη και δικαιούχο.